

Βιβλιοστάσιον

Ἀρχιμ. Μελετίου Π. Κουράκλη,
*Στρατιωτικοὶ ἱερεῖς στὰ πεδία
τῶν μαχῶν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων,
1912-1913*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία,
Ἀθήνα 2023, 720 σσ.

Ὁ ρόλος τοῦ ἱεροῦ κλήρου
στοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους

Ἀναγνώσαμε τὴ σπουδαία καὶ πολύτιμη ἱστορικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ τεκμηρίωση, ἐπὶ τῇ βάσει μάλιστα ἀψευδῶν ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν πηγῶν, τοῦ εἰδικοῦ καὶ ἐγκρίτου πανοσιολ. ἀρχιμ. π. Μελετίου Κουράκλη, εἰς τὸ ἰδιαζόντως σημαντικὸ ἐθνικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ θέμα, ὑπὸ τὸν χαρακτηριστικὸ μάλιστα τίτλο: *Στρατιωτικοὶ ἱερεῖς στὰ πεδία τῶν μαχῶν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, 1912-1913*. Πράγματι, ὁ ἱστορικὸς ἐρευνητὴς ἀρχιμ. Μελέτιος Κουράκλης, ὡς Διευθυντὴς τοῦ Σώματος τῶν Στρατιωτικῶν Ἱερέων τῶν Ἑνόπλων Δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος, εἶχε καὶ ἔχει ἀφιερωθεῖ εὐλόγως καὶ δικαίως εἰς τὴν ἔρευνα τοῦ πλοσίου καὶ πολυτίμου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἰδιαζούσης σημασίας τῆς ἀποστολῆς τοῦ Σώματος τῶν Στρατιωτικῶν Ἱερέων.

Ἡ πολὺ σημαντικὴ καὶ ἱστορικὴ αὐτὴ ἔρευνα εἶναι προφανῶς πολύτιμη καὶ σαφῶς ἀναγκαία, ὅχι μόνον γιὰ τὴν κατάλληλη καὶ γενναία ὑποστήριξιν τῶν ἡρωικῶν ἀγῶνων τῶν Ἑνόπλων Δυνάμεων

τῆς Ἑλλάδος ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν εὐνόμητη πολύτιμη ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, γιὰ τὴν ὀφειλετικὴ δηλαδὴ τόνωσιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν στρατευθέντων νέων εἰς τὰς Ἑνόπλους Δυνάμεις καὶ γιὰ τὴν καθιερωμένη ἀναγκαία καὶ διαχρονικὴ ἀποστολὴ τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν τῶν Ἑνόπλων Δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ ἐκτενὲς καὶ μνημειῶδες πολύτιμον ἔργο του καὶ ἀπὸ πλήθος σχετικῶν του πραγματειῶν.

Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν λοιπὸν αὐτῆ, ὁ λόγιος, ἔμπειρος καὶ μεγαλόπνοος ἀρχιμ. Μελέτιος Κουράκλης ἔθεσε ὡς ἀφετηρίαν τῆς κριτικῆς καὶ συγκριτικῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνάς του δύο πολὺ σημαντικοὺς καὶ πολὺ διαφορετικοὺς πόλους: ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν πλήρη ἀπουσίαν στρατιωτικῶν ἱερέων στὸν ἀνέτοιμο καὶ ἀτυχῆ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμον καὶ τὶς τραγικὰς του συνέπειας γιὰ τὸν ἑλληνισμό καὶ τὴν Ἐκκλησίαν (1897), ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς νικηφόρους καὶ σημαντικοὺς γιὰ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ δύο κρίσιμους Βαλκανικοὺς πολέμους (1912, 1913). Βεβαίως, ἡ ἡγεσία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἶχε ἀναληφθεῖ τόσο στὸν ἀτυχῆ ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμον, ὅσο καὶ στοὺς δύο νικηφόρους Βαλκανικοὺς πολέμους ἀπὸ τὸν διάδοχον τοῦ θρόνου Κωνσταντῖνο.

Ἐν τούτοις, στὸν τραγικὸ ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1897 δὲν συμμετείχαν στρατιωτικοὶ ἱερεῖς, ἐνῶ στοὺς δύο νικηφόρους Βαλκανικοὺς πολέμους ἦταν ἐντυπωσιακὴ καὶ ἡ συμμετοχὴ καὶ ἡ αὐτοθυσία τῶν πολλῶν στρατιωτικῶν ἱερέων στὸ πεδίο τῶν μαχῶν.

Ἡ σημαντικὴ ὅμως αὐτὴ διαπίστωση τῆς συγκεκριμένης διαφορᾶς ἀντιμετωπίσθη ἀπὸ τὴν εὐαίσθητη ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ εὐλαβοῦς ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος, στὸν ἀτυχῆ ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο (1897) καὶ τὶς τραγικὲς του συνέπειες γιὰ τὸν ἠττημένο ἑλληνικὸ στρατό, ἐξέφρασε τὴν εὐλογία δυσφορία του τόσο γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας ὅσο καὶ γιὰ τὴν πλήρη ἀπουσία τῶν ἀναγκαίων κληρικῶν, ποὺ χρειάζονταν καὶ γιὰ νὰ ἀνακουφίσουν τοὺς πολλοὺς τραυματίες τοῦ ἠττημένου ἀνέτοιμου ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ γιὰ νὰ τιμήσουν τὴν ταφὴ τῶν ἡρωϊκῶν νεκρῶν τοῦ πολέμου. Πράγματι, ἡ δυσφορία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἀπουσία κληρικῶν στὸν ἑλληνικὸ στρατὸ τοῦ ἀτυχοῦς ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου (1897) ἔμεινε ἀνεξίτηλη στὴν εὐαίσθητη ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ. Ἀντιθέτως, στοὺς δύο ἡρωϊκοὺς καὶ νικηφόρους γιὰ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ Βαλκανικοὺς πολέμους (1912, 1913) ἦταν ἐντυπωσιακὴ ἡ πρόθυμη καὶ γενναία συμμετοχὴ στὰ πεδία τῶν μαχῶν τῶν ἱερέων τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας.

Ἄλλωστε αὐτὸ ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ γνωστὸ καὶ πλούσιο ἀνέκδοτο ἀρχεαικὸ καὶ πηγαῖο ὕλικὸ τοῦ σπουδαίου καὶ πολῦτιμου αὐτοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνει τὴ σχετικὴ βυζαντινὴ παράδοση καὶ τὴν εὐρύτερη ἐπίδρασή της σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς μέχρι σήμερα. Ἐπομένως, τὸ σπουδαῖο καὶ πολῦτιμο αὐτὸ ἔργο θὰ παραμείνει ὡς

ἓνα ἐξαίρετο ἢ ὑπέροχο ὑπόδειγμα ὄχι μόνον γιὰ τὶς ἀλληλέγγυες σχέσεις τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων μὲ τὸν ἑλληνικὸ στρατό, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἄρρηκτες σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρον 2 τοῦ κυρωθέντος ἀπὸ τὸ ἰσχύον Σύνταγμα τοῦ 1975 Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Ν. 590/1977), στὸ ὁποῖο βεβαιοῦται καὶ συνταγματικῶς τὸ κοινὸν ἐνδιαφέρον Κράτους καὶ Ἐκκλησίας γιὰ τὴν κοινὴ συνταγματικὴ προστασία «τῆς ἐν τῷ στρατεύματι στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας».

Προφανῶς, κατὰ τὸν ἀνύστακτο καὶ πολυτάλαντο ἐρευνητὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἐθνικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ θέματος, ὀρίζεται σαφῶς ὡς κύριο ἀντικείμενο τοῦ σπουδαίου ἐρευνητικοῦ του ζήλου ἡ εὐλογία ἀνάδειξη «τῆς ποιμαντικῆς διακονίας καὶ τοῦ ἐν γένει ἔργου τῶν κληρικῶν ἐκείνων», οἱ ὁποῖοι ἀπάρτισαν, ἐθελοντικὰ ἢ καὶ συνολικά, τὸ σῶμα τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων καὶ ἔδρασαν στὰ πεδία τῶν μαχῶν τῶν δύο νικηφόρων Βαλκανικῶν πολέμων, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἐνεργὸς συνδρομὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας καὶ τῶν κληρικῶν παντὸς βαθμοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλωστε, ὡς κύριο κριτήριον τῆς μεθόδου συνθέσεως τῆς ἔρευνας ἐτέθη ἡ μελέτη τοῦ πλούσιου ἀρχεαικοῦ ἢ καὶ ἄλλου πρωτογενοῦς σχετικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν ὀρθὴ τεκμηρίωση καὶ κατάλληλη διατύπωση τῶν ἀναγκαίων συμπερασμάτων τῆς σπουδαίας καὶ σημαντικῆς αὐτῆς ἔρευνας, ἥτοι, ὅπως θὰ δοῦμε, τῆς σφαιρικῆς καὶ λεπτομεροῦς ἀναπτύξεως ὅλων τῶν ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πτυχῶν τοῦ ἐθνικοῦ θέματος.

Ὁ ἔγκριτος ἐρευνητὴς καὶ καθ' ὅλα ἀρμόδιος συντάκτης αὐτοῦ τοῦ μνημειώ-

δους ἔργου ὀρίζει σαφῶς τὴν ὅλη δομὴ, ἥτοι τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν εἰδικὴ διάρθρωση τοῦ βιβλίου, σὲ δέκα μέρη ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴ σημαντικὴ ἀποστολὴ τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων καὶ τὶς ποικίλες πτυχές της. Τὸ πρῶτο μέρος ἀναφέρεται μετὰ σαφήνεια στὴν ἄμεση ἀνταπόκριση ὅλων σχεδὸν τῶν κληρικῶν στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου, μετὰ τὴν ὀλόθυμη μάλιστα ὑποστήριξη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, γιὰ τὴ συγκρότηση ἐνὸς ὀργανωμένου σώματος στρατιωτικῶν ἱερέων τόσο στὸν Στρατὸ Ἐηρᾶς ὅσο καὶ στὸ Πολεμικὸ Ναυτικόν.

Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς μελέτης χωρίζεται σὲ ἕξι κεφάλαια καὶ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν «πολεμικὴ ἀποστολὴ» τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων στὸ πλαίσιο τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων στὰ πεδία τῶν μαχῶν, διὸ καὶ προβάλλεται μετὰ σαφήνεια: α) τὸ ἔργο τῶν κληρικῶν πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, β) τὸ ἔργο τους κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μάχης καὶ γ) τὸ ἔργο τους μετὰ τὸ τέλος τῆς μάχης. Ἐπιπλέον στὸ δεῦτερο μέρος ἐντάσσεται καὶ ἡ εἰδικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὴ διακονία τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων στὶς στρατιωτικὰ φυλακὰς καὶ στὰ νοσοκομεία τῶν περιοχῶν τῶν πεδίων τῶν μαχῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ μέριμνα γιὰ τὸν συμμετέχοντα ἄμαχο πληθυσμὸ τῶν περιοχῶν ἐκείνων.

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου προβάλλεται ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀποστολῆς τῶν γενναίων στρατιωτικῶν ἱερέων, ποὺ συμμετείχαν καὶ στοὺς δύο Βαλκανικοὺς πολέμους. Ἀπαρτίζεται δὲ ἀπὸ ἕξι κεφάλαια γιὰ τὴ λατρευτικὴ, τὴ μυστηριακὴ καὶ τὴν ἱεροτελεστικὴ τους διακονία.

Στὸ τέταρτο μέρος, ἐπίσης σὲ ἕξι κεφάλαια, παρουσιάζεται τὸ ἱεροκρατικὸ ἔργο τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων, σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο κατάλληλο τῆς ἀξίας τῆς κηρυκτικῆς διακονίας, ἥτοι γιὰ τὸν λόγο, τὸν χρόνον, τὸν τρόπο καὶ τὸν τόπον τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ καταλλήλου κηρύγματος. Τὰ τρία πρῶτα ἐκφωνοῦνται κατὰ τὴ διάρκειά ἢ μετὰ τὸ τέλος τῆς μάχης, ἐνῶ τὰ τρία ἄλλα παρουσιάζουν τὸ θεματολόγιον τῶν ἡρωϊκῶν ἀπελευθερωτικῶν ἢ καὶ ἐθνικοπολιτικῶν κηρυγμάτων.

Ἐν συνεχείᾳ, τὸ πέμπτο μέρος ἐπικεντρώνεται στὴν πρόθυμη θυσιαστικὴ ἀποστολὴ τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων στοὺς νικηφόρους Βαλκανικοὺς πολέμους, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν ὑπέρβαση τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων δυσκολιῶν γιὰ τὴν ἐπιτέλεση τοῦ πολυτίμου ἱερατικοῦ τους καθήκοντος ἐντὸς ἐνὸς ἐπικινδύνου πολεμικοῦ περιβάλλοντος τῆς περιοχῆς τῶν πεδίων τῶν μαχῶν.

Στὸ ἕκτο μέρος, ποὺ χωρίζεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια, προβάλλεται κυρίως ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδραση καὶ οἱ ἰδιάζουσες πτυχές τῆς παρουσίας καὶ τῆς σημαντικῆς ἀποστολῆς τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων στὸ πνεῦμα, στὴν ψυχὴ καὶ στὸ φρόνημα τῶν γενναίων Ἑλλήνων μαχητῶν στὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα.

Στὸ ἕβδομο μέρος τῆς μελέτης παρουσιάζεται μία ἰδιαίτερη πτυχὴ τῆς γενικῆς ἀναγνωρίσεως τῆς γενναίας ἀποστολῆς τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων μετὰ τὴν κατάλληλη ἀξιοποίησιν ἐνὸς εὐρύτατου ἀρχαιακοῦ ὕλικου, πρωτογενῶν ἱστορικῶν τεκμηρίων καὶ πολυτίμων ἄλλων ποικίλων πηγῶν, εἴτε ἐπισήμων φορέων ἢ καὶ ἀξιόπιστων μεμονωμένων προσώπων, ὅπως λ.χ. σημαντικῶν προσωπικῶν ἡμερολογίων ἀξιωματικῶν ἢ στρατιωτῶν, δημοσιευμάτων τοῦ ἡμερησίου ἢ τοῦ

περιοδικού Τύπου κ.ά., τὰ ὁποῖα τονίζουν προθύμως καὶ ἀναγνωρίζουν ὀφειλετικῶς τὴν πρόθυμη παρουσία καὶ τὴ γενναία συμβολὴ τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες.

Στὸ ὄγδοο μέρος τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας στρέφεται εὐλόγως ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς ἱερεῖς στὸν ἡρωϊκὸ καὶ γενναῖο Ἑλληνα μαχητὴ τῶν δύο Βαλκανικῶν πολέμων, εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ ἀξιωματικὸ εἴτε καὶ γιὰ ἀπλὸ στρατιῶτῃ ἢ ναύτῃ, πάντοτε ὅμως μέσα ἀπὸ τὴν ἄμεση παρατηρητικὴ ματιὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἐπισημάνσεις τῶν ἰδίων τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων, οἱ ὁποῖοι συνόδευσαν τοὺς ἄνδρες σὲ ὅλες τὶς πολεμικὲς φάσεις ἢ καὶ κρίσιμες καταστάσεις τῶν πεδίων τῶν μαχῶν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἀπὸ τὴν πρώτη ἕως καὶ τὴν τελευταία στιγμή τοῦ ἡρωϊκοῦ ἀγῶνα.

ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτό, στὸ ἕνατο μέρος τοῦ βιβλίου ἐξετάζονται ὀρισμένα θεσμικὰ διλήμματα, πρακτικὰ θέματα καὶ σχετικοὶ προβληματισμοί, ὅπως ἐπισημαίνονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κληρικούς, ἦτοι μέσα ἀπὸ τὰ προκύπτοντα διλήμματα καὶ τὶς δύσκολες καταστάσεις κατὰ τὴν ἐπιτέλεση τῶν καθηκόντων τους κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων, τὰ ὁποῖα ἐπελύοντο πάντοτε ὑπὸ τῶν ἰδίων τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων.

Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐτὴ καὶ πρωτότυπη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, σὲ ἕνα δύσκολο μάλιστα καὶ πολύπλοκο ἐθνικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ ἱστορικὸ ζήτημα, γιὰ τὸν πολὺ σημαντικὸ ρόλο τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων καὶ τῶν ἄλλων κληρικῶν στηρίζεται σὲ ἕνα πλοῦσιο ὕλικό. Ἦδη ἀπὸ τὴν περιεκτικὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου προκύπτει ὅτι οἱ στρατιῶτες εἶχαν προετοιμασθεῖ ἐγκαίρως καὶ εἶχαν ὑποστηριχθεῖ καταλλήλως ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς ἱερεῖς, τοὺς κληρικοὺς

καὶ τοὺς ἐθελοντὲς μαχητὲς [σσ. 33-60]. Περιγράφονται περιεκτικῶς τόσο τὰ σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῶν δύο νικηφόρων Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ (1912, 1913) ὅσο καὶ ἡ πολύπτυχη δράση τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ πεδία τῶν μαχῶν κάθε περιοχῆς, ἦτοι: α) ἡ λατρευτικὴ, ἡ μυστηριακὴ καὶ ἡ ἱεροτελεστικὴ διακονία [σσ. 278-368] καὶ β) ἡ κατάλληλη κηρυγματικὴ διακονία πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μάχης καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς μάχης.

Πράγματι, αὐτὴ ἦταν ἡ πρόθυμη, ὀλόθυμη καὶ γενναία ἀνταπόκριση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, τοῦ ἱεροῦ κλήρου καὶ τοῦ εὐλαβοῦς λαοῦ γιὰ τὴν ἄμεση ὑποστήριξη τῶν ἡρωϊκῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγῶνων τοῦ ἔθνους στὴ σημαντικὴ συγκυρία τῶν νικηφόρων Βαλκανικῶν πολέμων (1912, 1913) ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν τουρκοκρατουμένων βορείων περιοχῶν τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῶν νήσων τοῦ Βορείου Αἰγαίου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἄμεση ἀντιμετώπιση τῶν ἀνθελληνικῶν ἐθνοφυλετικῶν βουλγαρικῶν ἀξιώσεων, μὲ τὴν προκλητικὴ μάλιστα διπλωματικὴ ὑποστήριξη τῆς Ρωσίας. Ἡ νικηφόρα ἐπέλαση τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος ἦταν ἐντυπωσιακὴ τόσο στὴν ξηρὰ ὅσο καὶ στὴ θάλασσα. Ἡ παρουσία τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων κατέστη ἀπολύτως ἀναγκαῖα γιὰ τὸ πολῦτιμο κηρυκτικὸ, λειτουργικὸ, ἐνισχυτικὸ καὶ θεραπευτικὸ ἔργο τους «πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μάχης καὶ μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐπιμέρους μαχῶν», ὥστε οἱ στρατιωτικοὶ ἱερεῖς νὰ προετοιμάζον, νὰ ἐμφυχώνουν καὶ νὰ ἐνισχύουν τὸ ἠθικὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τῶν στρατιωτῶν

σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ πεδία τῶν μαχῶν κάθε περιοχῆς. Ἐπιπλέον μεριμνοῦσαν καὶ γιὰ τὴν ὀφειλετικὴ τιμητικὴ ταφὴ τῶν νεκρῶν, γιὰ τὴν ἔγκαιρη περισυλλογὴ ὄλων τῶν τραυματιῶν καὶ τὴ μεταφορὰ τους στὸ νοσοκομεῖο μετὰ ἀπὸ συγκρούσεις στὰ πεδία τῶν μαχῶν, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ φροντίδα τῶν θυμάτων καὶ τῶν τραυματιῶν τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ.

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ πολυδιάστατου ρόλου τοῦ ἱεροῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ὀργανωμένου Σώματος τῶν Στρατιωτικῶν Ἱερῶν εἶχε καὶ ἔχει ὡς κοινὸ τόπο τὴν ἄρρηκτη καὶ ἀλληλέγγυο σχέση τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν Πολιτεία σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς τοῦ δημοσίου, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ εὐλαβοῦς καὶ φιλοθρήσκου ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τὶς πολυκύμαντες περιόδους δύο συναπτῶν χιλιετιῶν τῆς ἱστορικῆς του πορείας, ἀπὸ τὴν ἀλώβητη διαφύλαξη τόσον τῆς ἐθνικῆς του συνειδήσεως, ὅσον καὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῆς πίστεως, ποὺ ὑπῆρξαν πάντοτε οἱ δύο σταθεροὶ καὶ ἀμετάθετοι πόλοι καὶ σὲ εὐτυχεῖς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀλλὰ καὶ σὲ ἀναπόφευκτα χαλεποὺς καιροῦς.

Ἰπὸ τὴ μεγάλοπνη λοιπὸν αὐτὴ προοπτικὴ, ὁ ἀνύστακτος ἐρευνητῆς τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἐθνικοῦ θέματος γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ καὶ τὴν Ὀρθοδοξία, ὁ ἀρχιμ. Μελέτιος Κουράκλης, ἀνακεφαλαίωσε τὴν ὄλη διαχρονικὴ, πολιτικὴ, πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ κληρονομία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἓνα σύντομο καὶ περιεκτικὸ τρόπο. Ἡ διαχρονικὴ αὐτὴ πολιτιστικὴ κληρονομία προβάλλεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὡς μία ἱερὰ παρακαταθήκη, τὴν ὁποία ἀξιοποιεῖ καταλλήλως. Συνεπῶς, ἡ πολύπτυχος ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε ὀφειλετικῶς καὶ

γιὰ εὐνοήτους λόγους εἰς μόνους τοὺς στρατιωτικοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς ἄλλους κληρικοὺς τῶν Μητροπόλεων, ὅπου ἐξελίχθησαν τὰ πολεμικὰ γεγονότα.

Στὸ πλαίσιο τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στοὺς δύο νικηφόρους Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ γενναίου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα προέκυψαν ὀρισμένα σοβαρὰ ζητήματα ἢ διλήμματα, ὄχι μόνον γιὰ τοὺς μαχόμενους γενναίους στρατιῶτες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς συμμετέχοντες στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὰ πεδία τῶν μαχῶν στρατιωτικοὺς ἱερεῖς ἢ καὶ ἀπλοὺς κληρικοὺς τῶν Μητροπόλεων, καὶ γιὰ τοὺς προθύμους Ἑλληνας ἐθελοντὲς μαχητὲς τοῦ δοκιμαζόμενου λαοῦ. Οἱ στρατιωτικοὶ ἱερεῖς καὶ οἱ ἀπλοὶ κληρικοὶ στὰ πεδία τῶν μαχῶν εἶχαν ἤδη ἐπωμισθεῖ ποικίλες δραστηριότητες. Συνδύαζαν πάντοτε τὴ λειτουργικὴ, τὴ μυστηριακὴ καὶ τὴν τελετουργικὴ τους διακονία μὲ τὸ ἀναγκαῖο ἐκκλησιαστικὸ, ἐθνικὸ καὶ ἀπελευθερωτικὸ ἐθνικοπολιτικὸ κήρυγμα, πρὸς ἐνίσχυση τοῦ φρονήματος τῶν μαχομένων στρατιωτῶν στὰ πεδία τῶν μαχῶν, δηλαδὴ ὄχι μόνον γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστη τὴν ἀγία, ἀλλὰ καὶ τῆς Πατρίδος τὴν ἐλευθερία, ὅπως διακηρύχθηκε καὶ βεβαιώθηκε μὲ ἔμφαση ἀπὸ τὸ νικηφόρο ἀποτέλεσμα. Πέρα ἀπὸ τὸ καθιερωμένο ἐκκλησιαστικὸ κήρυγμα, τὸ θεματολόγιο τῶν ἱ. κηρυγμάτων εἶχε ἓναν ἀπελευθερωτικὸ καὶ ἐθνικοπολιτικὸ χαρακτῆρα γιὰ νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἢ ἀνθελληνικὴ καὶ ἐθνοφυλετικὴ πολιτικὴ τῆς Ρωσίας, ποὺ ἐπιβαλλόταν στὶς σχέσεις της κυρίως μὲ τοὺς σλαβόφωνους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἀλλὰ καὶ οἱ συνεχεῖς καὶ συχνὰ ἀντιφατικὲς παλινωδίες τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας κ.ἄ.).

Υπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὁ συγγραφέας ἀνακεφαλαιώνει στὸ σπουδαῖο ἔργο του ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἤδη καθιερωμένη καὶ διαχρονικὴ βυζαντινὴ παράδοση τῆς ἄρρηκτης καὶ ἀλληλέγγυας σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ποὺ παραμένει ἀλώβητη καὶ στὸ νεώτερο ἑλληνικὸ κράτος μέχρι σήμερον, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἄμεση ἀντιμετώπιση τῶν προκλητικῶν ἐθνικιστικῶν ἀξιώσεων ἢ συγχύσεων ὄλων σχεδὸν τῶν ὀρθοδόξων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, οἱ ὁποῖες κατέληξαν, αὐθαιρέτως ἢ ἀκρίτως, στὴν ἐπικίνδυνη κρίση τῶν δύο Βαλκανικῶν πολέμων, στοὺς ὁποίους ἡ Ἑλλάδα θριάμβευσε μὲ ἀδιαμφισβήτητο τρόπο. Ἡ μεγάλη συμβολὴ τοῦ διαπρεποῦς καὶ ἐπίμονου ἐρευνητοῦ, τοῦ ἀρχιμ. Μελετίου Κουράκλη, διευθυντοῦ τοῦ Σώματος τῶν Στρατιωτικῶν Ἱερέων τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, εἶναι ὅτι στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ θριάμβου ἐπικέντρωσε τὴν ἐντυπωσιακὴν του ἔρευνα στὴν ἰδιάζουσα σημασία ἀποστολῆς τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων καὶ στίς ἀναπόφευκτες θυσίες τους, γνωρίζοντάς μας μία λιγώτερο γνωστὴ πτυχὴ τῆς ἱστορίας τῶν Βαλκανικῶν πολέμων. Ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ζῆλο καὶ τὴν ἐθνικὴ εὐαισθησία, ἐμελέτησε τὸ πλούσιο ἀρχεῖακὸ ὕλικό, συγκέντρωσε καὶ ἀξιοποίησε εἰς βάθος ὅλες σχεδὸν τίς πτυχές τῶν συγκρούσεων τῶν ἐμπελομένων στοὺς δύο Βαλκανικοὺς πολέμους ὀρθοδόξους λαούς. Δὲν στάθηκε μόνον στίς ἐπαχθεῖς συνέπειες τῶν πολέμων οὔτε στὴ θριαμβευτικὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀλλὰ ἐπεδίωξε νὰ καταστήσει σαφέστερη τὴν ἀναγκαῖα παρουσία καὶ τὴν πολύτιμη προσφορά τῶν στρατιωτικῶν ἱερέων καὶ τῶν λοιπῶν κληρικῶν.

Μὲ τὴ μελέτη αὐτοῦ τοῦ πρωτογενοῦς ἱστορικοῦ ὕλικου μᾶς ἀποκαλύφθηκε τελικῶς καὶ ἓνα πλήθος ἄλλων πηγῶν καὶ τεκμηρίων ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες ἱεροκήρυκες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς ἱερεῖς, ὅπως τὰ ἀνέκδοτα ἡμερολόγια τῶν κληρικῶν, τὰ ὁποῖα ἀναδεικνύουν τὸν καθοριστικὸν ρόλο τὴν περίοδο 1912-1913. Διαπιστώνεται ἔτσι, μέσῳ αὐτοῦ τοῦ ἀρχεῖακοῦ θησαυροῦ, ὅτι εἰς τοὺς δύο αὐτοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους συνετελέσθη πράγματι ἔργον θαυμαστόν, εὐεργετικὸν ὄχι μόνον διὰ τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ὑψηλὸν ἐθνικὸν κύρος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μὲ ἔντονον ἀποτύπωμα εἰς τὴν διαχρονικὴν συνείδησιν τοῦ εὐλαβοῦς ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅσον καὶ εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Συνεπῶς, τὸ σπουδαῖο καὶ μνημειώδες αὐτὸ ἔργο θὰ παραμείνει ἀδιάφειστο, πολύτιμο καὶ ἀκλόνητο ἱστορικὸ κριτήριο ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀνακάθαρσιν τῶν σκοπίμων ἐθνικῶν, πολιτικῶν, ἐκκλησιαστικῶν καὶ διπλωματικῶν συγχύσεων ἢ παρανοήσεων διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἡρωικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἱεροῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἄμεσιν πρόληψιν ἢ ἀποτροπὴν μελλοντικῶν συγχύσεων ἢ παρερμηνειῶν τῶν ἱστορικῶν, πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων τῶν δύο ἡρωικῶν νικηφόρων ἀγώνων γιὰ τὸν ἑλληνισμὸν καὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν στὰ πεδία τῶν μαχῶν τῶν δύο Βαλκανικῶν πολέμων. Ἡ ἄρρηκτη καὶ ἀλληλέγγυα λοιπὸν αὐτὴ συζυγία τῆς ἐθνικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως μᾶς παρεδόθη ὡς μία λαμπρὰ κληρονομία τῶν ἱερών καὶ τῶν ὁσίων τοῦ Γένους· φυλάσσεται δὲ ὡς μία

ιερά παρακαταθήκη διὰ τὰ μελλοντικά ιστορικά πεπρωμένα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Βλάσιος Ἰω. Φειδᾶς
Ὁμότ. Καθηγητῆς Ε.Κ.Π.Α.

π. Στεφάνου Ρίτσι,
*Εὐαγγελισμός, Ἀνασυγκρότηση
τῆς Ὁρθοδόξου Αὐτοκεφάλου
Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας
ἀπὸ τὰ ἐρείπια, Πρόλογος;*
Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου καὶ
πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιος,
ἐκδ. Μπαρμπουνάκης,
Θεσσαλονίκη 2023, 826 σσ.

Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Μπαρμπουνάκης κυκλοφόρησε στὰ τέλη τοῦ 2023 μία ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ Ἑλληνοαμερικανοῦ πρεσβυτέρου π. Στεφάνου Ρίτσι (δρ. Θεολογίας). Πρόκειται γιὰ μία ἐπικαιροποιημένη μορφή τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς, τὴν ὁποία ὑπέβαλε τὸ ἔτος 2021 στὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ. μετ' ἴτιμον: *Μετάδοση τοῦ μηνύματος τοῦ Εὐαγγελίου στὴν πολυθρησκευτικὴ κοινωνία τῆς Ἀλβανίας καὶ ἡ ἀναμετάδοσή του στὴν οἰκουμένη*. Ἡ μελέτη, ποὺ ἔχει βαθμολογηθεῖ ὁμοφώνως μέ «ἄριστα», ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου [σσ. 9-12], τὰ Περιεχόμενα [σσ. 13-14], Εἰσαγωγή [σσ. 15-21], τέσσερα Κεφάλαια [σσ. 23-768], Συμπεράσματα [σσ. 769-772], Abstract [σσ. 773-774], Βιβλιογραφία καὶ Πηγές [σσ. 775-826].

Στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου [σσ. 9-12] ὁ Μακαριστὸς πλέον Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου καὶ πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιος προτάσσει τὸ ἀφυπνιστικὸ

μῆνυμα ποὺ ἀντήχησε στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 γιὰ τὸ χρέος τῆς ὀρθοδόξου ἱεραποστολῆς νὰ μεταφέρει τὸ εὐαγγέλιο σὲ νέα σύνορα, «ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς». Τότε τὸ ἐνδιαφέρον στρεφόταν στὴν Ἀφρική, ὅπου ὅμως στὴν πράξη διαπιστώθηκε πὼς εἶχαν ἀπομείνει μόνον λίγοι μὴ θύλακες. Κατὰ τὴν περίοδο 1970-1990 στὴν Ἑλλάδα κανεὶς δὲν εἶχε διανοηθεῖ ὅτι «τὰ ἔσχατα τῆς γῆς» θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι στὰ βορειοδυτικὰ σύνορά της. Ἡ ἱεραποστολικὴ προσπάθεια στὴν Ἀλβανία παρουσιάζει ἰδιομορφία. Ὁ διωγμὸς κατὰ τῆς θρησκείας στὴν ἀ' φάση (1944-1967) εἶχε κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ δεινὰ ποὺ ὑπέστησαν τὰ μέλη τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων ἀπὸ τὰ ἀθεϊστικὰ καθεστῶτα, ἐνῶ στὴ β' φάση (1967-1990) ἡ ἐξόντωσή τους στὴν Ἀλβανία ἦταν ὀλοσχερῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πλήρη κατάρρευση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡ ἀνασύστασή της ἐκ τῶν ἐρείπιων ἀκολούθησε ἀνάλογη προσέγγιση ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς. Στὴ συνέχεια ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ μελέτη τοῦ π. Στεφάνου Ρίτσι, στηριγμένη σὲ ἔγκυρες ἱστορικὲς πηγές καὶ σὲ ποιοτικὴ ἔρευνα, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαλύψει κάτω ἀπὸ τὰ προφανῆ γεγονότα τὶς ἀρχές ποὺ ὀδήγησαν στὰ ἀποτελέσματα ποὺ περιγράφονται. Ἐπειτα ἀναφέρεται στὴν οἰκειότητα τοῦ συγγραφέα μὲ τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία στὴν Κένυα μαζί μὲ τοὺς γονεῖς του, συνεργοὺς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου σὺν ἐκεῖ προσπάθειές του καὶ ἀργότερα, μετὰ τὶς θεολογικὲς του σπουδές, στὴν Ἀλβανία, ὅπου ἀνεδείχθη στενός του συνεργάτης στὸ κατηχητικὸ καὶ διδακτικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Στὸ διάστημα

αυτό ο συγγραφέας έζησε τις διώξεις, τις δοκιμασίες και τὰ ἐπιτεύγματα και συνειδητοποίησε τις τρεις θεμελιώδεις ἀρχές πού υἱοθετήθηκαν: α. κήρυγμα, κατήχηση, λατρεία στις τοπικές γλώσσες και μεταφράσεις στην ἐπίσημη γλώσσα τῆς χώρας, β. κατάρτιση τοπικοῦ κλήρου και στελεχῶν και γ. οικονομική αὐτοδυναμία τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπιπλέον τονίζεται ὅτι ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας πραγματοποιήθηκε μέσα σέ ἕνα πολυθρησκευτικό περιβάλλον. Τέλος ὁ Ἀρχιεπίσκοπος, συγχαίροντας τὸν συγγραφέα γιὰ τὴ μελέτη, καταλήγει πὼς πρόκειται «γιὰ μία εὐρύτερη κατανόηση τῆς συγχρόνου ἱεραποστολῆς σὲ νέα σύνορα και τοῦ ἐπανευαγγελισμοῦ, μὲ τὴν ἀναστήλωση μιᾶς διαλυμένης τοπικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σύμφωνα μὲ τὴν ἐντολή τοῦ Ἀναστάτου Χριστοῦ “και ἔσεσθέ μοι μάρτυρες ἐν τῇ Ἱερουσαλήμ ... ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς”».

Στὴν Εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου [σ. 15-21] παρουσιάζεται ἐν συντομίᾳ ἡ Ἀλβανία, μία χώρα πού γνώρισε τὸν χριστιανισμό ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου και ἐπὶ 15 αἰῶνες εἶχε χριστιανικὴ ταυτότητα. Ὅμως, μὲ τις πιέσεις πέντε αἰῶνων ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς κατακτητὲς ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἐξισλαμίσθηκε, ἐνῶ στὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὑπῆρξε ἡ μοναδικὴ χώρα στὴ νεώτερη ἱστορία πού δοκίμασε ἀνελέητο διωγμὸ ἐναντίον ὅλων τῶν θρησκευτῶν. Μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀθεϊστικοῦ καθεστώτος, ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας βρέθηκε κατεστραμμένη ὀλοσχερῶς, θαμμένη στὰ συντρίμια. Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τριάντα δύο ἤδη χρόνια, πάνω στὰ εἰρηπια ἀνυψώθηκε μία Ἐκκλησία πού σφύζει ἀπὸ ζωὴ και ἐκπέμπει τὸ ἀναστάσιμο φῶς τῆς ἐλπίδος, τῆς εἰρήνης, τῆς δημιουργίας και τῆς συνύπαρξης ἐντός

τῆς χώρας και στὴν εὐρύτερη διεθνή κοινότητα. Μὲ βάση αὐτὴν τὴν ταχεία και θαυμαστὴ ἀνασυγκρότηση, ὁ συγγραφέας θέτει τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα γιὰ τὴν ἔρευνά του, τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπαντήσει: Ποιὰ εἶναι τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἀνασυγκρότησης; Σύμφωνα μὲ ποιές ἀρχές ἀνοικοδομήθηκε ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας; Ποιὸς ὁ ρόλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου; Ποιοί ἦταν οἱ παραλήπτες τοῦ μηνύματός του, πὼς τὸ προσέλαβαν και πὼς ἀντέδρασαν;

Στὸ Α΄ Κεφάλαιο [σ. 23-246], μὲ τίτλο: «Ἱστορικό ὑπόβαθρο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας», ἐξετάζονται ὁ εὐαγγελισμὸς τῆς Ἀλβανίας ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους και οἱ διαμάχες πού κατὰ καιροὺς ξέσπασαν ἀνάμεσα στὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης και τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀντίκτυπο και στὸ ἔδαφός τῆς. Ἀκολουθεῖ ἡ ὀθωμανικὴ περίοδος και ὁ βίαιος ἐξισλαμισμὸς τῶν κατοίκων στὴ διάρκεια τῆς μακροχρόνιας κυριαρχίας, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ δημογραφικὴ ἀλλοίωση τοῦ πληθυσμοῦ μετὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ. Στὸ ἴδιο διάστημα τῆς ἀνεξαρτησίας σημειώθηκε και ἡ μονομερῆς ἀνακλήρυνση τῆς αὐτοκεφαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας και ἀργότερα ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Στὴ συνέχεια ἐρμηνεύεται ἡ ἐπικράτηση τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος, ἡ πορεία τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν κοινοτήτων μέχρι τὴν πρωτοφανῆ σὲ σκληρότητα καταδίωξη ὅλων τῶν θρησκευτῶν. Ἀκολουθεῖ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνασυγκρότησή τους και ἡ ἀνασύσταση τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας.

Στὸ Β΄ Κεφάλαιο [σ. 246-344], πού ἐπιγράφεται: «Ἡ μετάδοση τῆς πίστεως και τῆς ἐλπίδος στὴν Ἀλβανία», ἐξετάζεται ἡ μεταφορὰ τοῦ μηνύματος τοῦ Εὐαγγελίου στὴν ἀλβανικὴ κοινωμία

ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας, σὲ δύο ἐνότητες σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ μηνύματος: Β1) ἡ μεταφορὰ τῆς πίστεως, Β2) ἡ συνύπαρξη μὲ τὶς ἄλλες θρησκευτικὲς κοινότητες, τὸ παράδειγμα τῆς Ἀλβανίας. Στὴν ἐνότητα Β1 ἐρευνᾶται μὲ ποιὸν τρόπο ἐνθαρρύνθηκαν τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας νὰ μεταφέρουν τὰ ἴδια τὴν πίστη. Τονίζεται τὸ χρέος τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας νὰ εἶναι ἱεραποστολική, ἢ εὐθύνη τῶν πιστῶν γιὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Εὐαγγελίου, ἢ δύναμη τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Ἀναστάσεως, ἢ σημασία τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατικότητας στὸν εὐαγγελισμό καὶ ἢ ἔμφαση τῆς παρουσίας τῶν γυναικῶν καὶ τῆς νεολαίας σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἡ ἐνότητα Β2 εἰδικώτερα παραθέτει τὴ συνύπαρξη τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν κοινοτήτων, μέσα ἀπὸ τὴ διαχρονικὴ καὶ συγχρονικὴ τῆς προοπτικῆς, στηριγμένη σὲ πρωτογενῆ ἀρχεαὶκὰ ὕλινκα καὶ ἀφθονες δευτερεύουσες πηγές ἀπὸ περιοδικὰ, βιβλία, πρακτικὰ καὶ συνεντεύξεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου, Ἱεραρχῶν καὶ ἄλλων μελῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Στὸ Γ' Κεφάλαιο [σσ. 345-423], ὑπὸ τὸν τίτλο: «Ἡ πρόσληψη τοῦ μηνύματος τοῦ Εὐαγγελίου ἐντὸς τῆς Ἀλβανίας. Πορίσματα ποιοτικῆς ἔρευνας», καταγράφονται τὰ πορίσματα ποιοτικῆς ἔρευνας, ἢ ὁποῖα στηρίζεται σὲ συνεντεύξεις μὲ θέμα τὴν κομμουνιστικὴν περίοδο καὶ τὴν ἐπακόλουθη ἐποχὴ τῆς ἀνασύστασης τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας. Ἐπικεντρώνεται στὴν πρόσληψη τοῦ μηνύματος ἀπὸ δέκτες μέσα στὴ χώρα. Σύμφωνα μὲ τὶς προϋποθέσεις τῆς μεθόδου, ὁ ἐρευνητὴς πῆρε συνεντεύξεις ἀπὸ 18 πληροφοριοδότες, ἱκανοποιητικῆς διάρκειας 45 λεπτῶν ἕως τριῶν ὥρων. Ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις συμπεραίνεται ὅτι ὁ εὐαγγελισμὸς ἔχει γίνῃ κατανοητός, ὅπως καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ

του: 1. ἡ συνύπαρξη, 2. τὸ ἀνοιγμα πρὸς τοὺς ἄλλους, 3. τὸ καθῆκον τῶν πιστῶν νὰ δίδουν τὴν ὀρθόδοξη μαρτυρία στοὺς φίλους καὶ τοὺς γείτονες. Ἐπιπλέον, ἀναφέρονται διάφορες ἱστορίες ἀπὸ τὰ παθήματα τῶν πιστῶν στὴ διάρκεια τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ καθεστώτος καὶ τὶς πρακτικὲς μεθόδους ποὺ ἐφαρμόστηκαν γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τὴν προσέλαβαν τὰ μέλη τῆς.

Τὸ Δ' Κεφάλαιο [σσ. 424-768], μὲ τίτλο: «Ἡ ἀκτινοβολία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας στὴν Οἰκουμένη», ἐκθέτει τὴν ἀναμετάδοση τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξο Αὐτοκέφαλο Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς σὲ διεθνεῖς συναντήσεις καὶ ὀργανισμούς. Τὸ κεφάλαιο ὑποδιαιρεῖται περαιτέρω σὲ ἐνότητες ἀνὰ ὀργανισμό, ἀνὰ διαχριστιανικὴ, διαθρησκευτικὴ ἢ ἄλλη πρωτοβουλία καὶ περιλαμβάνονται τὰ ἑξῆς: 1. ἡ ἱστορικὴ συμμετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας σὲ κάθε μία ἐξ αὐτῶν 2. ἡ σύγχρονη συμμετοχὴ τῆς 3. τὸ μήνυμα ποὺ ἐκπέμπει 4. οἱ ἀντιδράσεις τῶν παραληπτῶν. Τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀρχεαὶκα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη περιοδικὴ ἔκδοσή τῆς *Ngjallja* (Ἀνάσταση), ὅπου καταγράφονται ὅλες οἱ δραστηριότητες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου. Γενικὰ στὸ ἐν λόγω κεφάλαιο τεκμηριώνεται ἡ ἀκτινοβολία τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῆς Ἀλβανίας στὴ διεθνή κοινότητα καὶ ὁ θαυμασμὸς ποὺ προκαλεῖ. Πρόκειται γιὰ ἓνα μοναδικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ὀφείλεται πρῶτιστα στὸν ἐμπνευσμένο ἱεραπόστολο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀναστάσιο μὲ τὰ σπάνια πνευματικὰ χαρίσματα καὶ τὶς ἐξαιρετικὲς ἱκανότητες, ὅπως ἔχει ἀναγνωρισθεῖ καὶ καταγραφεῖ διεθνῶς.

Στὰ Συμπεράσματα [σσ. 769-772] ἀνακεφαλαιώνονται τὰ εὐρήματα τῆς ἐμπεριστατωμένης μελέτης, τὰ ὁποῖα

κινούνται στους έξης βασικούς άξονες του εὐαγγελισμού και τῆς ἀνασυγκροτήσεως τῆς Ὁρθοδόξου Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας: 1. Τὸ καθῆκον νὰ μεταφέρουν οἱ πιστοὶ τὸ Εὐαγγέλιο διὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔχει ἱεραποστολικὸ χαρακτήρα και ὡς ἐκ τούτου ὅλοι ἔχουν χρέος νὰ συμβάλουν στὴ μεταφορὰ τοῦ ἀναστασίμου μηνύματος στὴ χώρα. 2. Ἡ δύναμη τοῦ Σταυροῦ, μῆνυμα ποῦ τονίσθηκε γιὰ νὰ δώσει θάρρος ἀπέναντι στὰ ἴχνη τοῦ φόβου, καταλοιποῦ τῆς κομμουνιστικῆς περιόδου. 3. Ἡ σημασία τῆς ἐλευθερίας και τῆς δημιουργικότητος μέσα στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. 4. Ἡ συμμετοχὴ ὅλου τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου, ἐξ ἴσου ἀνδρῶν, γυναικῶν και νεολαίας στὴ μεταφορὰ τῆς εὐφρόσυνης εἰδησης και στὸ ἔργο γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση. 5. Ἡ ἀνάγκη γιὰ συνύπαρξη μετὰ τὶς ἄλλες θρησκευτικὲς κοινότητες και τὸ ἀνοιγμα πρὸς αὐτές (π.χ. περιθαλψὴ μουσουλμάνων Κοσοβάρων προσφύγων). Τὸ μῆνυμα αὐτὸ εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν Ἀλβανία, ἐξ αἰτίας τοῦ πολυθρησκευτικοῦ χαρακτήρα τῆς και τῆς δράσης ξένων παραγόντων, ποῦ ἐπιδιώκουν νὰ ὀδηγήσουν τὶς θρησκευτικὲς ὁμάδες σὲ ἀκραῖες καταστάσεις.

Μὲ προσωπικὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο ποῦ πραγματοποιήθηκε ἐπὶ 30 χρόνια (1992-2022) στὴν Ἀλβανία και ἀκόμη ἐξελίσσεται, ὁ συγγραφέας, στηριγμένος στὴ βιβλιογραφία, τὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα και τὴν ποιοτικὴ ἔρευνα, ἀκολουθεῖ ἀδρομερῶς τὸ σχῆμα τῆς ἐπικοινωνίας και τοὺς παράγοντες τῆς: πομπός (στὴν ἀρχὴ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος, στὴ συνέχεια τὰ μέλη τῆς ἀνασυγκροτηθείσης Ἐκκλησίας), ἀποδέκτες (ὄσοι πιστοὶ εἶχαν ἀπομείνει και κατόπιν τὰ νέα μέλη ποῦ κατηχήθηκαν

και βαπτίσθηκαν), κωδικοποίηση (μετὰ κήρυγμα, τὸ πολυσχιδὲς πρωτοποριακὸ πνευματικὸ, μορφωτικὸ, κοινωνικὸ κ.ο.κ. ἔργο) και ἀναμετάδοση μετὰ διεθνή ἀκτινοβολία και ἀναγνώριση.

Ἡ μελέτη, γραμμένη σὲ ρέοντα λόγο και γλαφυρὸ ὕφος, ἀλλὰ και μετὰ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια και διεισδυτικότητα, καταγράφει ἓνα σύγχρονο ἀξιολύμαστο παράδειγμα ὀρθοδόξου ἱεραποστολῆς προσαρμοσμένο στὶς ἀνάγκες τῶν ἀποδεκτῶν του. Εἰδικώτερα πρόκειται γιὰ τὸν εὐαγγελισμό και τὴν ἀνασυγκρότηση ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Ὁρθοδόξου Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας, πρὸ πάντων μετὰ τὶς προσπάθειες και τὸν μεγαλοφυῆ στρατηγικὸ σχεδιασμὸ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς συγχρόνους κορυφαίους Ὁρθοδόξους Ἱεράρχες, τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου.

Δήμητρα Ἀ. Κούκουρα
Ὁμότ. Καθηγήτρια Α.Π.Θ.

Εὔης Βουλγαράκη-Πισίνα,
Πειθὼ και ἐπιβολή.
Βαβύλας ἐναντίον Ἀπόλλωνα.
Ἐνα παράδειγμα
θρησκευτικῆς σύγκρουσης
κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα,
ἐκδ. Μαῖστρος, Ἀθήνα 2022, 270 σσ.

Ὁ τίτλος τῆς μελέτης αὐτῆς ἐκτείνεται σὲ τρεῖς ἀράδες, καθεμία ἐκ τῶν ὁποίων ἐπεξηγεῖ τὴν προηγούμενη, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο: βρισκόμαστε στὴν περίοδο τῆς Ὑστερῆς Ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ συγγραφέας ἐπέλεξε μίαν περίπτωση θρησκευτικῆς σύγκρουσης (θεματολογία ἰδιαίτερος ἐπίκαιρη). Πρόκειται γιὰ τὴ μεταφορικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν χριστιανὸ ἅγιο και μάρτυρα Βαβύλα και τὸν θεὸ τῆς ἀρχαιότητος

Ἀπόλλωνα, πού ἀντικατοπτρίζει τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ χριστιανοὺς καὶ ἔθνικοὺς. Ὁ κύριος τίτλος μᾶς ἐνημερώνει γιὰ τὸν τρόπο αὐτῆς τῆς σύγκρουσης, πού συνοψίζεται σὲ δύο λέξεις: πειθὼ καὶ ἐπιβολή.

Ἡ ἐρευνήτρια ἐπιχειρεῖ νὰ διερευνήσῃ αὐτὴν τὴ σύγκρουση. Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου διαπιστώνουμε ὅτι τὸ ἐπιστημονικὸ ἐγχείρημα τῆς συγγραφέως ξεδιπλώνεται σὲ ἕξι κεφάλαια, ἐνῶ προηγείται ἐκτενὴς Εἰσαγωγή καὶ ἀκολουθοῦν Συμπεράσματα.

Στὴν Εἰσαγωγή ἡ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ ὀριοθετήσῃ τὴν ἐποχὴ τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος. Στὴν καρδιὰ τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ κατῆχουση τοῦ χριστιανισμοῦ ἐναντι τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ τὸ κλείσιμό τῆς ὀριοθετεῖται μὲ τὴν ἀνάδυσή καὶ ὑπερίσχυση τοῦ Ἰσλάμ. Οὐσιαστικὰ δηλαδὴ καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 3ο ἕως τὸν 8ο αἰῶνα. Ἡ μελέτη ἐπικεντρώνεται στὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου αἰ. Ὁ γεωγραφικὸς χῶρος τῆς μελέτης εἶναι ἡ Ἀντιόχεια τῆς Συρίας μὲ τὸ προάσιό τῆς, τὴ Δάφνη. Χριστιανοὶ καὶ ἔθνικοί, Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Ἰουδαῖοι καὶ Σύροι, πλούσιοι καὶ φτωχοί, ἀπλοὶ πολῖτες καὶ στρατιῶτες, κάτοικοι καὶ ἐπισκέπτες βρίσκονται σὲ μία συνύπαρξη πού κάποιες φορὲς γίνεται συγκρουσιακή. Σὲ αὐτὸ τὸ χωροχρονικὸ πλαίσιο τρία εἶναι τὰ πρόσωπα πού ἐνδιαφέρουν τὴν ἐρευνήτρια: ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανός, ὁ ἔθνικὸς ρητοροδιδάσκαλος Λιβάνιος καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος. Μέσα ἀπὸ τὴ δράση τους καταγράφεται ἕνας «ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς Δάφνης ἀπὸ τὶς δύο μερίζοντες θρησκευτικὲς κοινότητες» [σ. 39].

Τὸ θέμα τῆς μελέτης εἶναι ἡ θρησκευτικὴ ταυτότητα σὲ σχέση μὲ τὴν ἑτερότητα σὲ ἕνα πολυπολιτισμικὸ περιβάλλον.

Παράλληλα θέματα πού ἐξετάζονται εἶναι ἡ σχέση ἐξουσίας καὶ κοινωνίας, κράτους καὶ θρησκευτικῆς ταυτότητος, ἐλευθερίας καὶ ἰσχύος, ἀποδοχῆς τοῦ διαφορετικοῦ [σ. 43] καὶ ζητήματα ἱεραποστολικῆς μεθοδολογίας. Ἡ συγγραφέας, μὲ ἱστορικοκριτικὰ κριτήρια, ἀποδίδει ἱεραποστολικὴ προθετικότητα καὶ στὸν Ἰουλιανὸ καὶ στὸν Χρυσόστομο, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ Λιβάνιος τηροῦσε οὐδέτερη στάση.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο δίνει τὶς ἱστορικὲς «συντεταγμένες» τῆς ἐποχῆς, κυρίως τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. Ὁ 3ος αἰ., ὡς αἰῶνας τῆς κρίσης, δίνει τὴ σκυτάλη στὸν 4ο αἰ., πού εἶναι αἰῶνας τῆς μετάβασης. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει –στὸ πρῶτο ἀλλὰ καὶ στὸ δεύτερο κεφάλαιο– ἡ ἱστορικὴ πορεία καὶ χρῆση τῶν θρησκευτικῶν μνημείων τῆς περιόδου, πού μετατρέπονται ἀπὸ ἔθνικα σὲ χριστιανικά [σ. 55]. Ἡ συγγραφέας ρίχνει φῶς σὲ ἕνα ζήτημα πού συζητεῖται σήμερα καὶ ἀφορᾷ τὴ σύγκρουση τῶν ἀνθρώπων γύρω ἀπὸ τὰ ἱερά. Ἰδιαιτέρα στρέφει τὴν προσοχὴ τῆς στὶς πηγές, δηλαδὴ στὰ διατάγματα τοῦ Θεοδοσίου Α' ἀλλὰ καὶ τοῦ προγενεστέρου του Κωνσταντίου: «Ἡ λατρεία ἀπαγορεύεται, ἀλλὰ οἱ ναοὶ δὲν καταστρέφονται» [σ. 85]. Μέσα ἀπὸ συγκεκριμένα παραδείγματα ἀντιφάσεων, διορθώσεων καὶ παρερμηνειῶν ἀναδεικνύεται ἡ διάσταση νομοθεσίας καὶ πραγματικότητας [σ. 85].

Μὲ τὸ τρίτο κεφάλαιο πλησιάζουμε περισσότερο στὸν στόχο τῆς ἔρευνας: Ἐρευνᾶται τὸ προάστιο Δάφνη, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὁμορφιά του καὶ ἀπὸ τὸ τοπωνύμιο, πού συνδέεται μὲ τὸν ἀντίστοιχο μῦθο γιὰ τὴ νύμφη Δάφνη καὶ τὴν ἐρωτικὴ καταδίωξή τῆς ἀπὸ τὸν θεὸ Ἀπόλλωνα. Καταγράφονται τὰ ἠθικοκοινωνικὰ προβλήματα πού σηλητεύονταν τόσο ἀπὸ τὸν ἔθνικὸ ρήτορα

Λιβάνιο, όσο και από τον χριστιανό Χρυσόστομο: ο Λιβάνιος με τη λογική της επιβολής, ο Χρυσόστομος με τη λογική της πειθοῦς.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἔρχεται στὸ προσκήνιο ὁ ἅγιος Βαβύλας, ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας τὸν 3ο αἰ., πού πέθανε στὴ φυλακὴ κατὰ τὸν διωγμὸ τοῦ Δεκίου. Ἡ ἔνταση πού προέκυψε ἦταν ὅτι ὁ καίσαρας Γάλλος (351-3 μ.Χ.) μετέφερε τὰ λείψανα τοῦ Ἁγίου στὸ προάστιο τῆς Δάφνης, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἠθικὴ ἔκπτωση τῶν ἐκεῖ κατοίκων καὶ νὰ μεταβάλει τὰ πράγματα πρὸς ὄφελος τοῦ χριστιανισμοῦ [σσ. 126-7]. Πάνω στὸν τάφο τοῦ ἁγίου χτίζεται μαρτύριο (ἐκκλησία), ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, σὲ ἀπόσταση σεβασμοῦ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο μνημεῖο, μέσα στὸν ὁποῖο βρισκόταν περικαλλὲς χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ [σσ. 128-9]. Κατὰ τὴ συγγραφέα, «ἡ χωροταξικὴ αὐτὴ τοποθέτηση εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς συνύπαρξης. Μιᾶς συνύπαρξης πού προϋπέθετε σεβασμὸ τῆς ἑτερότητας, ἰκανὴ αὐτοεκτίμηση καὶ αὐτοπεποίθηση, καὶ μιὰ σαφῆ διάκριση μεταξὺ θρησκείας καὶ πολιτισμοῦ, πού ἐπέτρεπε τὸν σεβασμὸ τῶν μνημείων, δίχως τὴν παράλληλη ἀποδοχὴ τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων» [σσ. 130-1]. Ἡ εἰκόνα πού παρουσίαζε ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα ἦταν, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, εἰκόνα ἐγκατάλειψης λόγῳ τῆς παρακμῆς τῆς ἐθνικῆς θρησκείας. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ὁ Ἰουλιανὸς «ἔκανε ὅ,τι ἦταν δυνατὸν γιὰ νὰ ἀναστηλώσει τὴν ἐθνικὴ λατρεία στὴ Δάφνη» [σ. 138], ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ιερά της. Ἔτσι δίνει ἐντολὴ νὰ ἐπισκευασθεῖ ἢ στοὰ τῆς Δάφνης μὲ «περισυλλογὴ καὶ ἀνάκτηση τῶν συλημένων κιόνων ἀπὸ παντοῦ» [σ. 144], ἴσως καὶ ἀπὸ χριστιανικὲς βασιλικές.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο πλέον, διαβάζουμε ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔργο τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἐθνικῆς θρησκείας ἐμποδίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἁγίου Βαβύλα καὶ τῶν χριστιανῶν. Ἡ στάση του μάλιστα ἀποδίδεται σὲ χρῆσμο τοῦ Ἀπόλλωνα [σ. 155]. Ἔτσι διέταξε τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λειψάνων τοῦ Βαβύλα ἀπὸ τὴ Δάφνη, «ἐπικαλούμενος ὅτι οἱ νεκροὶ μίαιναν τὸν χώρο» [σ. 160]. Αὐτὸ ἀναδεικνύει τὴ διαφοροτικὴ ἀντίληψη χριστιανῶν καὶ ἐθνικῶν γιὰ τὰ σώματα τῶν νεκρῶν. Οἱ χριστιανοὶ μετέφεραν τὰ λείψανα στὴν παλιά τους θέση μὲ πομπή, στὴν ὁποία συμμετεῖχε ὅλη ἡ χριστιανικὴ κοινότητα «μὲ ὄρους μαζικοῦ κινήματος» [σ. 169]. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Δὲν πέρασε μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λειψάνων τοῦ μάρτυρα Βαβύλα καὶ ἀμέσως ξέσπασε φωτιὰ στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, τὸν ἄρτι ἀνακαινισθέντα, ἢ ὁποῖα κατέστρεψε τόσο τὸν ναὸ ὅσο καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ. Ἀρχικὰ οἱ ὑπόνοιες ἔπесαν στὴ χριστιανικὴ κοινότητα. Ὁ Ἰουλιανὸς προχώρησε σὲ ἀνακρίσεις, ἐπιτεινοντάς τὴν ἀγανάκτησή του πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς ἱερεῖς καὶ φύλακες, ἀποδίδοντάς τους εὐθύνες πού ἄφησαν ἔχθετο τὸν ναὸ. Ἡ δολιοφθορὰ δὲν ἀπεδείχθη, παρὰ τὴ χρῆση πιέσεων καὶ ἀνακριτικῶν μεθόδων βασιανισμοῦ» [σσ. 170-1]. «Οἱ μὲν χριστιανοὶ ἀπέδωσαν τὴν πυρκαγιά σὲ θεία δίκη γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου, οἱ δὲ ἐθνικοὶ διχάζονταν ἀνάμεσα σὲ μιὰ πιὸ ἐκλογικευμένη θεώρηση τῆς ἀπόδοσης εὐθυνῶν στὴ χριστιανικὴ κοινότητα καὶ σὲ μιὰ πιὸ μεταφυσικὴ, δηλαδὴ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ιδέας τῆς ἀγανάκτησης τοῦ Ἀπόλλωνα, λόγῳ τῆς ἐγκατάλειψης τῶν ἱερῶν» [σσ. 172-3]. «Τὸ γεγονὸς τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ ἐξόργισε τὸν

Ἰουλιανό, ὁ ὁποῖος ἀκολούθως ἔκλεισε τὸν χριστιανικὸ ναὸ τῆς πόλης καί, μετὰ τὶς ἀνακρίσεις σὲ βᾶρος τοῦ ἱερέα τῶν εἰδώλων, κλιμάκωσε τὶς κατὰ τῶν χριστιανῶν διώξεις» [σ. 174].

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνάλυση τῆς ἀντιπαραθέσεως χριστιανῶν – ἐθνικῶν, ὅπως παρουσιάσθηκε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Ἡ ἀρχικὴ ἀντίδραση τοῦ Ἰουλιανοῦ ἦταν βίαιη καὶ ἐκδικητικὴ. Μετὰ τὶς ἀνακρίσεις, πὺ ἀπέβησαν ἄκαρπες, «ἔκλεισε τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, παίροντας παράλληλα τοὺς κινήτους θησαυροὺς τῆς» [σ. 179]. Ἡ συγγραφέας, ἀφοῦ ἐξετάζει τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέναντι στοὺς χριστιανούς στὸ σύνολό τῆς, καταλήγει ὅτι «ὁ Ἰουλιανός, ὅπου μεταχειρίζεται βία, στὸ τέλος διαπιστώνει ὅτι οἱ ἀπαγορεύσεις του δὲν εἶναι ἱκανεὲς νὰ ἀλλάξουν τὴ γνώμη τῶν κατοίκων. Ὅταν ἀναχώρησε γιὰ τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἔφυγε ἠττημένος ἀπὸ τὴν πόλη» [σ. 189]. Ἡ ἀνακούφιση τῶν χριστιανῶν τῆς Δάφνης ἦταν τεράστια μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ἰουλιανοῦ: «Ὅπως ἐκφράζεται στὸν *Μισοπώγωνα*, ἡ τιμωρία πὺ ἐπιφύλαξε στοὺς Ἀντιοχεῖς ἦταν ἡ ὀριστικὴ ἀποστροφὴ του καὶ ἐγκατάλειψη τῆς πόλης» [σ. 189-190].

Ὁ Ἰουλιανὸς χρησιμοποίησε τὴ μέθοδο τῆς ἐπιβολῆς, χρησιμοποίησε ὅμως καὶ τὴ μέθοδο τῆς πειθοῦς, ὅπως φαίνεται τόσο στὸν *Μισοπώγωνα* ὅσο καὶ στοὺς *Κατὰ Γαλιλαίων λόγους* του. Τὴν πειθὺ βέβαια χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, καθὼς ὅπως ὑπογραμμίζει ἡ συγγραφέας: «Ἡ ἀρετὴ δὲν διατάσσεται ... πολλῶ μᾶλλον δὲν διατάσσεται μιὰ θρησκευτικὴ μεταστροφή, καὶ κατ' ἐπέκταση ἀπορρίπτεται μιὰ ἐκ τῶν ἄνω κηρυκτικὴ καὶ ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα» [σ. 197].

Ἀναλύοντας περαιτέρω τὴ γενικώτερη στάση πὺ τήρησε ὁ Χρυσόστομος ἐναντι τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἡ συγγραφέας καταλήγει ὅτι «ἡ Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα» εἶναι «ἓνας κόσμος μετά-βασης, ἓνας κόσμος ποικιλίας, ἓνας κόσμος συνύπαρξης καὶ μεγαλύτερου ἀλληλοσεβασμοῦ ἀπὸ ὅ,τι ὑπέθεταν μέχρι πρό τινος πολλοί». Οἱ μικτοὶ γάμοι μετὰξὺ ἐθνικῶν καὶ χριστιανῶν ἦταν κάτι συνηθισμένο. Οἱ ἄνθρωποι μοιράζονταν τοὺς ἴδιους γιαιτροὺς, τὰ ἴδια ἐμπορικὰ καταστήματα, τὶς ἴδιες δημόσιες ἐορτές, πολιτικὰ γεγονότα, κρίσεις, τὶς ἴδιες χαρὲς καὶ ἀγωνίες. Μοιράζονταν τὴν ἴδια γλῶσσα. Ὁ ἐθνικὸς Λιβάνιος δίδασκε καὶ σὲ ἐθνικοὺς καὶ σὲ χριστιανούς (ὁ Χρυσόστομος ἦταν μᾶλλον μαθητῆς του). Ὁ Χρυσόστομος κήρυττε καὶ σὲ χριστιανούς ἀλλὰ καὶ σὲ ἐθνικοὺς [σ. 206]. Βέβαια, σὲ αὐτὸ τὸ περιβάλλον δὲν ἔλειπε καὶ ὁ θρησκευτικὸς συγκρητισμὸς [σ. 207]. Ὑπῆρχε μιὰ ὀρίζοντια διάδοση ἀντιλήψεων, πεποιθήσεων, νοοτροπιῶν καὶ πρακτικῶν. Σὲ θέματα ἠθικῆς καὶ οἱ τρεῖς (Λιβάνιος, Ἰουλιανός, Χρυσόστομος) καταπολεμοῦσαν τὴν ἐκπτώση τῶν ἠθῶν καὶ τὸν γεμᾶτο χλιδῆ βίῃ: «Ἐν προκειμένῳ, θὰ ἔλεγε κανεῖς ὅτι περισσότερα τοὺς ἔνωσαν παρὰ τοὺς χώριζαν» [σ. 210]. Ἀπὸ ἱεραποστολικὴ σκοπιά, ἡ συγγραφέας διακρίνει καὶ στοὺς τρεῖς τὴ διάθεση γιὰ διάλογο μὲ τὴν ἑτερότητα.

Στὰ Συμπεράσματα τῆς μελέτης συμπυκνώνεται ἡ ἄποψη τῆς συγγραφέας: Ἡ πειθὺ ὑπέρισχυσε τελικὰ τῆς ἐπιβολῆς κατὰ τὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ περίοδο. Τονίζεται ἡ συνύπαρξη καὶ ὄχι ἡ ἀντιπαραθέση. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἁγ. Βαβύλα, πὺ προϋποθέτει τὸ στοιχεῖο τῆς ἐπιλογῆς καὶ ἄρα τῆς ἐλευθερίας, εἶναι τὸ «καλύτερο ἐργαλεῖο πειθοῦς, τὸ καλύτερο ἐπιχείρημα», καταλήγει ἡ συγγραφέας.

Αὐτὸ ποὺ κάνει ἐντύπωση εἶναι πῶς μέσα ἀπὸ μία καθαρὰ ἱστορικὴ μελέτη ἢ συγγραφέας διακρίνει στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ φωτίσουν καὶ τὴ σημερινὴ ἰεραποστολικὴ δράση. Παίρνει ἓνα ἱστορικὸ γεγονὸς –ποὺ σὲ κάποιους θὰ φαινόταν ἴσως βαρετὸ καὶ ἀδιάφορο– καὶ τὸ μετουσιώνει σὲ ἐπίκαιρο παράδειγμα πολιτισμικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνύπαρξης δύο κόσμων «διαφορετικῶν», ποὺ τελικὰ δὲν ἦταν καὶ τόσο διαφορετικοί, ὅσο μάθαμε νὰ πιστεύουμε, ποὺ ὁ ἓνας ἦταν ἢ μετεξέλιξη τοῦ ἄλλου. Οἱ κοινωνίες, δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι, εἴτε ἀνήκουν στὴν ἐξουσία εἴτε στὸν ἀπλὸ λαό, μαθαίνουν νὰ συνυπάρχουν μὲ τὸ διαφορετικὸ, νὰ τὸ ἀποδέχονται, νὰ τὸ ἀγκαλιάζουν, νὰ μπολιάζονται μὲ αὐτὸ καὶ νὰ δημιουργοῦν τὸ νέο μέσα στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχει τὸ παλιό.

Ἡ συγγραφέας προσπαθεῖ μὲ ἐπιστημονικὴ ἀγωνία νὰ κρατήσῃ ἴσες ἀποστάσεις τόσο ἀπὸ τὸν χριστιανισμὸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ θρησκεία καὶ αὐτὴ ἡ ἀγωνία τῆς διαπερνᾷ ὅλο τὸ βιβλίο. Θέλει –καὶ πιστεύουμε ὅτι τὸ καταφέρνει– νὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ. Σκάπτει μέσα στὴ βιβλιογραφία, διαλέγεται μαζί της, προβληματίζεται καὶ τὴν κρίνει. Πρόκειται γιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐπιστημονικὴ μελέτη καὶ προσέγγιση, σὲ μία καλαίσθητη καὶ ἀπέριττη ἔκδοση, ποὺ ἀξίζει νὰ διαβασθεῖ, καθὼς ἔχει πολλὰ νὰ καταθέσῃ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ἢ ὁποῖα ἐπίσης εἶναι ἐποχὴ κρίσης καὶ μετὰβασης.

Καλλιρόη Ἀκανθοπούλου
Δρ. Θεολογίας Α.Π.Θ.